

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМА ВІДРОДЖЕННЯ СТАРОВИННИХ ПАРКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Ю. О. КЛИМЕНКО

Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України
Україна, 01014 Київ, вул. Тімірязєвська, 1

Подано короткий опис старовинних парків Вінницької, Житомирської (лісостепова частина), Київської та Черкаської областей. Показано три ступеня (ландшафтний, таксономічний та фітоценотичний) їх деградації і внесено пропозиції щодо їх відновлення.

Духовне відродження народу України неможливе без збереження культурно-історичної спадщини. Важливою складовою частиною останньої є старовинні парки. За період, який охоплює другу половину XVII – початок XX ст., в Україні було побудовано багато парків. Один з їх дослідників О.Л.Липа [4] згадує, що їх існувало понад 250, підкреслюючи, що це не повний список. Усі вони мали велику історичну та культурну цінність. У наш час із 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення 68 (тобто близько 80 %) є старовинними. Значною є частка старовинних парків і серед 411 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення. Внаслідок безгосподарного використання деякі парки або втратили значення, або істотно зменшилась їхня площа [6, 7]. Майже усі вони знаходяться на різних ступенях деградації, яка відбувалась протягом багатьох десятиріч.

У сприятливих природно-кліматичних умовах Правобережного Лісостепу України (Дністровсько-Дніпровська лісостепова провінція) знаходиться 19 старовинних парків загальнодержавного значення, у тому числі у Вінницькій обл. – 8, Житомирській – 4, Київській – 1, Черкаській – 4, у Києві – 2.

Для того щоб зрозуміти, як відбувався процес руйнації та, відповідно, як відновлювати старовинні парки, розглянемо коротко процес їх історичного розвитку, формування ландшафтів. У 1994 р. ми обстежили старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення Правобережного Лісостепу. Їх загальну характеристику наведено в таблиці.

Більшість старовинних парків створювались при панських маєтках (винятком є лише декілька старовинних міських парків). Звичайно ансамбль з палацу і парку формувалася кілька десятиріч, часом зазнаючи різних перебудов. Розквіт більшості старовинних парків припадає на дореволюційний період. Перша світова війна, революційні події завдали відчутної шкоди палацово-парковим ансамблям. У багатьох з них палаци були зруйновані, насадження пошкоджені. Нові влади далеко не завжди приділяли паркам стільки уваги, як раніше. Часто установи, які вели догляд, не мали необхідних можливостей, а виконавці – знань. Це зумовило початок процесу деградації. Внесок у деградацію парків зробила війна 1941–1945 рр. Не можна сказати, що в наступні роки нічого не робилося для охорони і відновлен-

Характеристика старовинних парків – пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення Правобережного Лісостепу України

Назва парку; місцезнаходження; підпорядкованість	Період заснування; господарі; сучасна площа	Ландшафтоутворювальні види та найважливіші екзоти	Архітектурні і водні споруди
Вінницька обл.			
Антопільський; с. Антопіль, Томашпільський р-н; психоневрологічна лікарня	Кінець XVIII ст.; Четвертинські; 27 га	Ясен, дуб, в'яз, клен гостролистий, липа	Палац, ставки
Верхівський; с. Верхівка, Тростянецький р-н; сільськогосподарський технікум	Кінець XIX ст.; Сабанські; 25 га	Ясен, дуб, бук червонолистої форми, сосни чорна, Веймутова, яловець віргінський, ялина європейська	Палац, в'їзна брама, стайні, ставок
Немерчанський; с. Немерче, Муровано-Куриловецький р-н; дослідне господарство "Поділля"	1886 р.; К.Бушинський, М.Лонжинський, І.Орловський; 20 га	Ясен, дуб, гірकोкаштан звичайний, ялина європейська, софора японська	Ставки
Немирівський; м. Немирів; саунаторій "Авангард"	1787 р.; Потоцькі, Щербатова; 85 га	Ясен, дуб, клен гостролистий, липа, сосни звичайна, чорна, Веймутова, псевдотсуга, гінкго, ялина європейська, платан	Палац, ставки
Ободівський; с. Ободівка, Тростянецький р-н; школа-інтернат	Кінець XVIII ст.; Сабанські; 17 га	Дуб, ясен, софора японська, горіх чорний, сосни звичайна, Веймутова, ялина європейська, модрина	Палац, ставок
Печерський; с. Печера, Тульчинський р-н; обласна лікарня відновлювального лікування	1682 р.; Дука, Свейковські, Потоцькі; 19 га	200-річні липи, ясен, клен гостролистий, дуби звичайний, червоний, граб, модрина	В'їзна брама, мавзолей, на межі р. Південний Буг, в руслі якої багато порогів
Центральний парк культури і відпочинку ім. М. Горького; м. Вінниця; трест зеленого господарства	Перша половина XIX ст.; Курлович; 30 га	Дуби звичайний, червоний, каштанolistий, ялини європейська, колюча, сосна Веймутова, платан західний, гірकोкаштан звичайний, бархат амурський	Фонтан, скульптури XX ст.
Чернятинський; с. Чернятин, Жмеринський р-н; сільськогосподарський технікум	Кінець XVIII ст.; Вітославські, Львови; 31 га	Ясен, дуб, тополя біла, ялина європейська, гірकोкаштан звичайний, бук лісовий	Палац, ставки
Житомирська обл.			
Верхівнянський; с. Верхівня, Ружинський р-н; філія Житомирського агротехнічного коледжу	1780–1790 рр.; Ганські, Ржевуцькі; 34 га	Ясен, клен гостролистий, липа, ялина європейська, гірकोкаштан звичайний	Палац, флігелі, коштюл, міст
Івницький; с. Івниця, Андрушівський р-н; лісництво	XVIII ст.; Чернецькі, Шодуа, Терещенко; 14 га	Ясен, ялина європейська, сосни звичайна, Веймутова, граб, клен гостролистий, липа, вільха чорна, гірकोкаштан звичайний	Господарська будівля, руїни воріт і башт, ставок
Новочорторийський; с. Нова Чортория, Любарський р-н; аграрний технікум	1815–1818 рр.; Чарторийські, Яловецькі, Оржевські; 19 га	Ясен, дуб, клен гостролистий, липа, вільха чорна, ялина європейська, сосни звичайна, Веймутова, чорна, модрина, гіркокаштан звичайний	Палац, церква-мавзолей, в'їзна брама, господарські будівлі, поруч з парком – паровий млин, в парку навколо гірки ров з водою, на межі парку р. Случ
Трощанський; с. Троща, Чуднівський р-н; колективне сільськогосподарське підприємство "Іскра"	1810–1820 рр.; Ніроди; 34 га	Ясен, граб, клен гостролистий, ялина європейська	Обеліск на острові, на межі парку ставок на р. Тетерів
Київська обл.			
Кагарлицький; смт Кагарлик; комбінат комунальних підприємств	Початок XVIII ст.; Тарновський, Трощинські, Чорткови, Толстой; 29 га	Ясен, клен гостролистий, гіркокаштан звичайний, робінія звичайна, сосна звичайна, ялина європейська	Альтанка, ставок

Закінчення таблиці

Назва парку; місцезнаходження; підпорядкованість	Період заснування; господарі; сучасна площа	Ландшафтоутворювальні види та найважливіші екзоти	Архітектурні і водні споруди
м. Київ			
Володимирська гірка; державне комунальне підприємство експлуатації зелених насаджень Печерського р-ну м. Києва	1830–1840 рр.; 11 га	Ясен, ільмові, клен гостролистий, гірकोкаштан звичайний, робінія звичайна, ялина колюча, явір	Михайлівський Золотоверхий монастир, трапезна, готельні корпуси, пам'ятник князю Володимирі, альтанки, Український дім
Маріїнський; державне комунальне підприємство експлуатації зелених насаджень Печерського р-ну м. Києва	1874 р.; 9 га	Ясен, клен гостролистий, ільмові, тополі, гірकोкаштан звичайний, робінія звичайна, бундук канадський, гледичія	Фонтан, пам'ятники ХХ ст. – Ватутіну, героям-арсенальцям
Черкаська обл.			
Кам'янський; м. Кам'янка; міськкомунгосп	Початок ХІХ ст.; Давидови; 4 га	Ясен, клен польовий, ільмові, робінія звичайна	Грот, "зелений будиночок", млин, пам'ятники ХХ ст. – декабристам, Пушкіну, Чайковському, на межі парку р. Тясмін
Козачанський; с. Козацьке, Звенигородський р-н; ПТУ	1793 р.; Голіцини, Врангелі, Куракін; 51 га	Дуб, ясен, липа, клен гостролистий, сосна звичайна, ялина європейська	Будинок управителя, дворовий будинок, ставки
Корсунь-Шевченківський; м. Корсунь-Шевченківський; історико-культурний заповідник	1783 р.; Понятовський, Лопухіни; 97 га	Ясен, граб, клен гостролистий, дуб, ільмові, сосни звичайна, Веймутова, липа, гірकोкаштан звичайний, гінго, ялина колюча	Палац, в'їзна брама, флігелі, інші господарські споруди, парк розташований на островах і березі р. Рось, в якій багато порогів
Тальнівський; м. Тальне; Уманський держлісгосп	1850 р.; Шувалов; 406 га	Дуб, ясен, липа, вільха, клени гостролистий, польовий, сосна Веймутова	Палац, ставки на р. Тальянка

ня парків, але не завжди цього було достатньо. В наш час у зв'язку з природним старінням насаджень їхня деградація ще посилилась.

Якщо розглядати палацово-паркові ансамблі в цілому, то відміни їх сучасного стану від періоду розквіту обумовлені кількома причинами. По-перше, в багатьох з них були знищені архітектурні споруди (палаці, в'їзні брами, альтанки, теплиці, господарські будівлі тощо), скульптури, а також ставки, фонтани та інші водні споруди. По-друге, площі значної кількості парків сильно зменшились внаслідок відчуження їх земель під інше використання. По-третє, практично в усіх парках було споруджено нові будівлі або розташовано стадіони, встановлено атракціони, кіоски та інші споруди. Все це призвело до втрати або зміни в плануванні доріжок в парках, які зазнали згаданого вище впливу, що неминуче відбилось на рослинних ком-

позиціях. Крім цього, останні змінюються за природними законами, а також залежно від догляду за ними. За неналежного догляду в деградації паркових насаджень можна виділити три ступеня: ландшафтний, таксономічний, фітоценотичний.

Досить на деякий час припинити догляд за парком, як самосів призведе до заростання галявин, перекриє вісти, через які з оглядових майданчиків відкривалися близькі та далекі перспективи. Сформовані в парку різні типи садово-паркового ландшафту (регулярний, парковий, садовий, лучний) починають зникати, перетворюючись на лісовий тип садово-паркового ландшафту. На жаль, іноді проведені в наші дні безсистемні посадки в старовинних парках також сприяли ландшафтній деградації.

Під таксономічною деградацією ми розуміємо зменшення кількості таксонів порівняно з тією, що колись була в парку. На жаль,

списки видів, які вирощувалися, збереглися далеко не для кожного парку. Однак загальна тенденція така. В першу чергу в парках зникали квітково-декоративні рослини – однорічники, дворічники, а потім і багаторічники. Щодо деревно-кущових насаджень, то відпад починається з кущів, які потерпають від недостатнього догляду, затінення самосівом деревних видів або які досягли граничного віку.

З деревних рослин найменш стійкими, як показує досвід, виявляються високодекоративні форми. Творці парків звичайно висаджували багато хвойних. До нашого часу в старовинних парках збереглися лише окремі екземпляри декількох видів. У XIX ст. при формуванні парків широко використовували ялину європейську, сосни Веймутову та чорну, модрина, ялівці. Старі екземпляри цих видів і зараз прикрашають багато парків. Але не можна не помітити, що частина дерев вихає, і їх кількість постійно зменшується. Молоді посадки, які у майбутньому замінили б старі насадження, в обстежених парках відсутні. Тобто є реальна перспектива випадіння цих видів. Щоб цього не відбулося, необхідно провести посадки найближчим часом. Але і в цьому випадку, ще до того, як вони досягнуть розмірів, при яких будуть відігравати свою роль в композиції парку, старе насадження може припинити існування.

Ще більш загрозливе становище з такими видами, як гінгго дволопатеве, псевдотсуга Мензіса, різними видами ялиць і деякими іншими, старі екземпляри котрих зустрічаються поодинокі і лише в окремих парках. Те саме можна зазначити і про багато видів листяних рослин. Так, у кількох парках є могутні дерева пурпурної форми бука лісового, в Немирівському парку росте платан західний ($D = 120$ см, $H = 24$ м), зрідка в деяких парках зустрічаються великі екземпляри софори японської та інших рідкісних видів. Найчастіше посадки молодих рослин цих видів відсутні. Разом з тим у багатьох парках в останні десятиріччя здійснювалися посадки різних інтродуцентів. Далеко не завжди вони відповідали стильовим особливостям парків, рослинним композиціям, серед яких ці посадки опинилися.

Багато старовинних парків створювалося на базі природної рослинності. Масиви, гаї, окремі дерева, котрі росли на площі, відведеній під парк, перетворювалися на паркові насадження, навколо яких здійснювалися подальші роботи. Уривчасті архівні відомості свідчать, що в Правобережному Лісостепу України парки найчастіше створювалися на базі дібров, а якщо посадки здійснювалися на вільних площах, одним з головних видів, що висаджувався, був дуб звичайний. Таким чином, або природні фітоценози трансформувалися в паркові, або створювалися паркові, які з часом ставали близькими до природних.

В якому ж стані вони дійшли до наших днів? У значній кількості парків (особливо у Вінницькій обл.) деревним видом, що переважає, є ясен звичайний. Однак якщо проаналізувати розташування вікових дерев, можна зазначити, що вони не утворюють суцільних масивів, а стоять невеликими групами або окремо. Простір між ними займають рослини віком близько 50 або 80 років, а також молодші. Все це свідчить, що в роки лихоліть у парках вирубувався найцінніший деревний вид – дуб звичайний, а простір, який він займав, захоплював самосів ясеня. Такий тип деградації відбувається в парках, створених на базі ясеневих дібров. У деяких парках спостерігається домінування інших супутників дуба – клена гостролистого, ільмових, липи серцелистої; у парках, створених на базі грабових дібров, у наш час домінує вид другого ярусу – граб звичайний. Зрозуміло, що це відбувається на чагарниковому і трав'янистому ярусах.

Зміну співвідношення між кількістю рослин різних видів у всіх ярусах, а також видового складу порівняно з непорушеними корінними насадженнями ми називаємо фітоценотичною деградацією паркових насаджень. Наступний її етап – проникнення у паркові насадження інтродуцентів, що натуралізувалися: робінії звичайної та клена ясенелистого. Ділянки, на яких вони переважають, в окремих парках вже займають досить значні площі.

Загальні поради щодо відновлення планування та насаджень старовинних парків викладені в окремих працях [1–3, 5, 6, 8].

Відновлення старовинних парків повинно охоплювати весь комплекс проблем, починаючи з планів подальшого використання парку, відновлення архітектурних споруд, планування, яке колись існувало, закінчуючи реконструкцією насаджень. Остання повинна починатись із санітарних і ландшафтних рубок. Потім на ділянках, котрі в минулому являли лісовий тип садово-паркового ландшафту, сформованого з аборигенних видів, слід вести роботи з відновлення корінного насадження. Паралельно на решті території парк повинен поповнюватись відсутніми таксонами. Їх посадки слід проводити на місцях, де вони колись росли, а якщо з якихось причин це неможливо, – на нових місцях, визначених ретельно розробленим планом реконструкції насаджень.

Проблема відродження насаджень старовинних парків не тільки біологічна і ландшафтно-архітектурна, але й організаційна. Більшість цих парків належить різним відомствам, які часто до паркового будівництва не мають жодного відношення. Найперспективнішим є використання старовинних парків як туристичних об'єктів. Тому відродження багатьох шедеврів садово-паркового мистецтва можливе лише за умови розвитку в Україні справжньої індустрії туризму.

1. Агальцова В. А. Сохранение мемориальных лесопарков. – М.: Лесн. пром-сть, 1980. – 250 с.
2. Бондарь Ю. А., Салатич А. К., Садовенко Я. Л. и др. Восстановление старинных ландшафтных парков. – Киев: Б. и., 1974. – 84 с.
3. Ильинская Н. А. Восстановление исторических объектов ландшафтной архитектуры. – Л.: Стройиздат, 1984. – 151 с.

4. Липа О. Л. Визначні сади і парки України та їх охорона. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 176 с.
5. Лихачев Д. С. Заметки о реставрации мемориальных садов и парков // Восстановление памятников культуры. – М.: Искусство, 1981. – С. 95–120.
6. Нельговский Ю. Ю. Опыт проектирования восстановления исторических парков Украинской ССР. – М., 1983. – 45 с. – (Обзор. информ.; Вып. 6).
7. Одноралов В. С., Давидок В. П., Божко О. Б. та ін. Природно-заповідний фонд Української РСР (Реєстр-довідник заповідних об'єктів). – К.: Урожай, 1986. – 224 с.
8. Рубцов Л. И. Проектирование садов и парков. – М.: Стройиздат, 1979. – 183 с.

Надійшла 17.06.99

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ,
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМА
ВОЗРОЖДЕНИЯ СТАРИННЫХ ПАРКОВ
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ

Ю. А. Клименко

Национальный ботанический сад
им. Н. Н. Гришко НАН Украины, Киев

Дано краткое описание старинных парков Винницкой, Житомирской (лесостепная часть), Киевской и Черкасской областей. Показано три уровня (ландшафтный, таксономический и фитоценотический) их деградации и внесены предложения относительно их возрождения.

HISTORICAL DEVELOPMENT, PRESENT STATE
AND PROBLEM OF RECONSTRUCTION
OF THE ANCIENT PARKS OF THE RIGHT-BANK
FOREST-STEPPE AREA OF UKRAINE

Yu. A. Klimenko

M. M. Grishko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

The short description of the ancient parks of the Vinnitsa, Zhitomir (forest-steppe part), Kyiv, Cherkasy regions is given. Three levels of degradation (landscape, taxonomic, phytocenotic) are shown and propositions on their restoration are offered.